

СЛЕДКРИЗИСНАТА ИКОНОМИКА НА БЪЛГАРИЯ¹

Посочени са най-важните черти на следкризисната българска икономика. Направени са препоръки по икономическата политика и прогнози за следващите 15-20 години във връзка с: необходимостта от устойчив растеж; растеж на БВП и на заетостта; съвременния човешки и интелектуален капитал; смекчаване на демографската криза; модерни производствени, потребителски и експортни структури; рационално съотношение между финансов и реален сектор; активна регионална политика; тотална модернизация на технологиите; подобряване качеството на чуждестранните инвестиции; нови източници на енергия и намаление на енергоемкостта на производството; развитие на екологично чисто земеделие; развитие на международния стопански туризъм; създаване на модерна комплексна инфраструктура; задълбочаване на интеграцията в общия европейски пазар; създаване на общоевропейски компании; нарастваща роля на външната търговия; повишаване на конкурентоспособността на икономиката; гъвкава макроикономическа политика; засилване на социалната ориентация на икономическата политика; възраждане на модерната кейнсианска икономическа политика; прилагане на формулата “пазар и държава”; необходимост от ускорено догонващо икономическо развитие.

JEL: E02; F01

Сега всички говорят и пишат за кризата. Тя е временно явление и като всяка криза ще отmine, а ситуацията ще се нормализира. Това обаче ще стане бавно и трудно.

Нормалната следкризисна ситуация няма да бъде като предкризисната. *Икономиките излизат променени от всяка голяма криза.* Утрешното “нормално” няма да е повторение на вчерашното “нормално”, а ще притежава нови черти. С всички вреди, които кризите нанасят на човечеството, те помагат за развитието му, вкл. в макро- и микроуправлението, в технологиите, институциите и т.н. Това важи и за икономиката. Бъдещата следкризисна икономика ще притежава някои черти на предкризисната, но в нея ще присъстват и с годините все повече ще доминират чертите на нейната модернизация.

Основавайки се на тенденциите в световното развитие и на поуките от сегашната криза, ще се опитам да очертая *най-важните черти, които трябва да притежава следкризисната българска икономика* през следващите 15-20 години, и необходимостта от незабавни подготвителни мерки за тяхното формиране. Не направим ли това, другите страни ще ни изпреварят още повече.

Устойчив растеж

Критерий за оценка на развитието на следкризисната икономика ще бъде устойчивият растеж. Отдавна са известни недостатъците на прираста на

¹ Тематиката на тази статия е логично продължение на статията “Стратегически аспекти на икономическото развитие на България до 2020 година” (вж. Икономическа мисъл, 2009, N 1, с. 3-25). Пълният текст може да се намери на Интернет-адрес www.iki.bas.bg/CVita/angelov/index.htm публикация № 120. Там са препоръчани приоритети на икономическото развитие; стратегически икономически цели на България към 2020 г.; средства за тяхното постигане.

БВП като традиционен измерител на икономическото развитие. Те бяха подчертани отново от Комисията на ООН, оглавявана от Дж. Стилглиц, през лятото на 2009 г. и ще се проявяват още по-силно през следкризисните години.

Критерий за нормално развитие през следващите години и десетилетия ще бъде само този растеж, който съчетава *съвременните икономически, социални и екологични измерения*. Някои учени прибавят и *институционалните измерения*. Фактите за незадоволителното състояние на околната среда и институциите, за бедността и нарастващата социална поляризация у нас са добре известни. България е сред най-бедните и най-поляризираните в социално отношение страни в ЕС. По общо състояние на институциите в последната класация на Световния икономически форум заемаме 116-о място от 134 обхванати държави.² По защита на правата на собственост сме на 110-о място, по опазване на интелектуалната собственост - на 109-о, по ефективност на законите при решаване на спорове - на 116-о.

Не случайно в световната икономическа теория и сред по-прозорливите политици и стопански деятели напоследък все повече се говори за *“зелен растеж”*. Иначе рискуваме и в бъдеще да постигаме растеж, но не и социално-икономическо развитие; да имаме прираст на БВП, но мнозинството от хората да не го чувстват поради несправедливо разпределение, както беше у нас през последните 20 години. А ако не се вземат бързи мерки за забавяне и след време няма да има нито растеж, нито хора, които да ползват плодовете му.

България не може да прави изключение в своята екологична политика както поради международни ангажименти по опазване на световния климат в рамките на ЕС, Протокола от Киото и половинчатите (макар) решения в Копенхаген през декември 2009 г., така и поради грижа за собствения си народ. *Зеленият растеж през следкризисните години няма алтернатива*. Постигането му налага драстични промени в секторните, отрасловите и продуктовете структури; в използваните технологии; в структурата на производството на електрическа и топлинна енергия по източници: въглища, мазут, природен газ, АЕЦ, ВЕЦ, възпроизводими и нови източници.

Икономиката на “зеления растеж” трябва да се подготвя отсега. България, заета със схоластични и русофобски дискусии по бъдещето на АЕЦ “Белене”, вече закъснява. Това закъснение трябва бързо да се преодолее с действия за развитие на съвременна енергетика. И най-вече чрез форсирана структурна и технологична модернизация на стопанския и домакинския сектор.

Екологичната приемливост трябва да решава съдбата на всеки нов инвестиционен проект, дори да е икономически ефективен. Екологичната

² World Economic Forum. The Global Competitiveness Report 2009-2010. Geneva, Switzerland, 8 September, 2009, p. 100. Всички следващи позовавания на Световния икономически форум са по данни от този източник.

целесъобразност става по-важна от икономическата. Вниманието трябва да се насочи към търсене на по-добри икономически решения в рамките на екологичните ограничения. Необходимо е да се намерят начини за съчетаване, а не за противопоставяне, на екологичната и икономическата ефективност. Цените на енергията ще растат, ще се налагат санкции върху емисиите на въглероден двуокис, серни окиси, азотен окис и други замърсители, конкуренцията за ресурси и пазари ще се засилва. Все повече ще се утвърждава концепцията за “зелен растеж”. В такива условия ще се създава “новата икономика” на България.

Съчетаване на растежа на БВП и на заетостта

В рамките на концепцията за “зеления растеж” в следкризисната икономика само растежът на БВП няма да е достатъчен. В САЩ и други развити икономики се прогнозира опасност от възстановяване на предкризисното производство без симетрично възстановяване на предкризисната заетост. Наричат го “възстановяване с безработица”.

На 31 октомври 2009 г. президентът Обама заяви: “Икономическият растеж не е заместител на растежа на заетостта... Но ние няма как да създаваме нови работни места, освен ако икономиката расте... Чака ни дълъг път, преди да се върнем към просперитета.”³ Тази политика отразява новото мислене на модерните икономисти в САЩ като Джоузеф Стиглиц, Пол Кругман, Лари Самърс, Кристина Ромър, Нуриел Рубини и много други. Те разбират ограниченото съдържание на сегашния показател за БВП, който не държи сметка за социалните и още по-малко за екологичните аспекти на развитието.

В света растат опасенията от социална криза. Лари Самърс заявява на 30 януари 2010 г. в Давос: “Това, което виждаме сега в Америка (високия растеж през IV тримесечие на 2009 г. – б.а., И.А.), е статистическо оживление и хуманитарна рецесия.” И продължава: “Повишението на заетостта може би никога не е било по-важно, отколкото е сега... С банковите кредити, все още ограничени, и домакинствата, склонни към спестявания, повишението на доходите е крайно необходимо за увеличаване на търсенето. Потребителското търсене осигурява около 70% от икономическата активност в Америка.”

И още нещо, изречено от президента Обама: *“Икономическият растеж не е заместител на растежа на заетостта”*. Неокласическата теория и нейният примитивен български либерален вариант и още по-примитивният вариант на побългарената австрийска школа не държат сметка за това. За тях е важно паричното изражение на БВП в сегашното му съдържание да расте заедно с печалбите и бизнесът да е доволен, независимо дали се осигуряват нормална заетост и доходи. Човекът с неговите проблеми отсъства от техните икономически конструкции и от ценностната им система. А икономика, която не

³ Позовавайки се многократно на изказвания на американския президент, целя да посоча какво е мисленето сред най-видните американски икономисти, съветващи го пряко или косвено.

осигурява икономически ефективна пълна заетост,⁴ няма перспективи за трайно и безконфликтно развитие. Не след дълго тя ще се окаже неспособна да произвежда дори БВП в сегашното му бедно съдържание.

Пазарните фундаменталисти разчитат всичко това да се реши от пазарния автоматизъм. Текущата криза и първите признаци за стопанско оживление в САЩ и други развити икономики показват, че *и тук е необходима държавна намеса*, особено за ускоряване на процеса на възстановяване на заетостта. Една от многото инициативи на американския президент в това отношение е проведеният на 3 декември 2009 г. във Вашингтон *Форум на Белия дом за обсъждане на идеи за създаване на работни места*. На този форум са предложени редица мерки: данъчни кредити, стимулиращи бизнеса да създава нови работни места; предоставяне на федерални помощи на затруднените щати и други местни власти за запазване и/или увеличаване на заетостта; използване на част от останалите 200 млрд. USD от пакета от 700 млрд. USD за създаване на нови работни места; насърчаване на частни инициативи за насочване на ресурси към изграждане на инфраструктурни обекти за създаване на работни места и т.н. Тези и други мерки са заложили и в най-новия законопроект от 12 февруари 2010 г. на демократите в Сената на САЩ за повишаване на заетостта.

На форума президентът Обама заявява: *“Последното нещо, което бихме направили в хода на слабо стопанско оживление, е да отнемем пари от системата чрез увеличаване на данъците или драстично намаляване на държавните разходи.”* Така постъпват и в другите развити страни. В сравнение с тях сегашната репресивно рестриктивна политика на българското правителство разрушава работни места.

Следкризисната заетост в България ще е не само по-малка по брой, но и с по-модерна професионална структура, по-висока квалификация, по-производителна и по-мобилна. Това обаче трябва да се подготвя още отсега.

Най-вероятно е продължително и бавно възстановяване на нашата икономика по външни и вътрешни причини и още по-бавно (поне с 8-12 месеца) - на заетостта, което означава запазване на относително висока безработица за дълго време. Това може да ни създаде сериозни проблеми – ниски доходи, ограничена покупателна способност, слабо вътрешно търсене, ниско потребление, продължително икономическо възстановяване. И в крайна сметка – социално напрежение.

Траен обрат към интензивен растеж на БВП и на заетостта ще настъпи, когато *вътрешното и външното търсене нарастват едновременно*. Ако оживлението в развитите страни се забави, а с това и възможностите за нашия износ, възстановяването на растежа ни ще зависи само или главно от повишение на вътрешното търсене. По отчетни данни за 2008 г. делът само на индивидуалното потребление в БВП е 75.7%, а заедно с инвестиционното

⁴ Както е известно, това не означава 100% заетост.

потребление превишава значително БВП, т.е. потребяваме повече, отколкото произвеждаме. Така през следващите години не може да се разчита на значително увеличение на общото вътрешно търсене без рязко нарастване на износа. Поради минимално производство и ниска конкурентоспособност ние изнасяме 3-4 пъти по-малко на човек от населението, отколкото Чехия, Словения и Унгария. В този случай растежът ще бъде бавен, защото вътрешното ни частно, държавно и инвестиционно потребление превишава БВП и потенциалът му за увеличение е ограничен.

При това положение *ще разчитаме само на ниски темпове на растеж, ниска заетост, ниски доходи и ограничено вътрешно търсене*, което ще задържа допълнително растежа. Така омагьосаният кръг на бавното развитие и дори на стагнацията се затваря. То ще ни създава множество текущи проблеми и ще направи още по-трудно ускореното догонващо икономическо развитие на България през следващите години и десетилетия. Това не може да се толерира повече, ако искаме да бъдем съвременна държава с модерна икономика.

Съвременен човешки и интелектуален капитал

Създаването на такъв капитал е най-важният приоритет в следкризисната ни икономика. България трябва да направи важна крачка към икономиката на знанието. Подобна ориентация няма алтернатива.

Именно този капитал ще бъде главният фактор за бъдещото развитие на нашата страна, защото нямаме други значими природни ресурси, освен благоприятен климат и кръстопътно географско разположение. Без наличието на съвременен човешки и интелектуален капитал не можем да създаваме свои и да разпространяваме, усвояваме и използваме ефикасно внасяните модерни машини и технологии, институционални, организационни, управленски и други новости; няма да можем да общуваме икономически с другите страни и да се интегрираме равностойно в ЕС в процеса на сътрудничество и безкомпромисна конкуренция на общия европейски пазар.

Качеството на българската работна сила сега е ниско и се влошава поради дефекти в образованието, а също и поради огромното "изтичане на мозъци", като в това отношение според Световния икономически форум заемаме 128-о място от 134 обхванати държави. По общо качество на образователната система сме на 82-о място; по качество на основното образование на 70-о; по качество на висшето образование и повишаването на квалификацията – на 60-о; по качество на образованието по математика и природни науки – на 56-о; по достъп до Интернет в училищата – на 52-о; по разходи за образование – на 66-о; а по качество на наличния персонал във фирмите – на 126-о място.

Не е възможно здравословно икономическо развитие с полуздрав народ. Болната или полуздрава работна сила не може да бъде динамична, предприемчива и високопроизводителна. И тук нашите проблеми са сериозни. Според класацията по продължителност на живота сме на 59-о място; по детска смъртност – на 50-о, а по сърдечно-съдови и онкологични заболя-

вания сме на първо място в ЕС. По всички важни здравословни показатели сме последни или между последните в Общността.

Подготовката на такъв човешки и интелектуален капитал би трябвало да е започнала отдавна и да се активизира сега. Това обаче не беше направено, а изоставането през кризисните години се увеличи в резултат от силно рестриктивната политика в областта на здравеопазването, образованието и науката. Ето защо се налага незабавно предприемане на масирани действия за развитие на съвременно здравеопазване с всеобщ достъп до качествени медицински услуги. Поредната погрешна стъпка в тази област се прави с необходимата, но недобре обмислена и неподготвена здравна реформа през 2010 г., а също и обявените на 22 февруари 2010 г. ограничения на държавната помощ за няколко социалнозначими и нелечими болести: паркинсон, глаукома, остеопороза и др.

Здравеопазването не може да бъде подчинено на финансови критерии, а болничните заведения да са търговски дружества. *Здравето не е стока.* Качеството на работата на болничните заведения трябва да се оценява по успешността в лекуването на болните, а не по тяхната рентабилност. Това означава също развитие на модерно образование, синхронизирано на всички равнища – от основното до висшето, и на пожизнено обучение с достъп до него на всички деца и на по-възрастното население.

Изключително необходима е и *развита фундаментална и приложна наука.* Като малка страна сме длъжни да изберем само някои приоритетни направления за развитие на фундаментална наука и да концентрираме усилията си върху приложните научни изследвания. Нужна ни е и мощна съвременна иновационна система, която да запълни празнината, създадена преди 18-20 години с безотговорното закриване на отрасловите институти за приложни изследвания и внедряване. И тук България силно изостава. Според класацията на Световния икономически форум по капацитет за иновации сме на 73-о място; по качество на научноизследователските институции – на 75-о; по наличие на квалифицирани учени и инженери – на 88-о; по връзки между наука и индустриална практика – на 102-о.

Предстои огромна работа за преодоляване на изостаналостта по създаване на съвременен човешки и интелектуален капитал - от това зависи бъдещото ни развитие. За наваксването на тази изостаналост ще са необходими *големи усилия, огромни ресурси и много време.* При пълна мобилизация на националната енергия решаването на такава импозантна задача изисква поне 20-30 години. Нейното изпълнение през следкризисните години се затруднява допълнително от погрешната държавна политика през последните 20 години и особено сега по време на кризата. Всичко това налага изработването на държавна стратегия в тази област с финансово осигурени и ешелонирани във времето мерки.

Справянето с подобно предизвикателство изисква *бърза тотална модернизация* на здравеопазването, образованието, науката и иновационната систе-

ма, за която много е казано, но малко е направено през последните години. Специалистите имат достатъчно работещи идеи за такава модернизация.

Това изисква също *привличане на част от емигриралите в чужбина висококвалифицирани българи*. Тези хора ще се върнат, ако им се осигурят поне сравними условия за работа и живот тук. Дори най-щедротото заплащане на висококвалифицирани българи от чужбина е оправдано, като се има предвид, че тяхната ефективност ще бъде много голяма.

Наложително е да се предприемат незабавни мерки за привличане в училищата на ромските деца и в кратко- и средносрочни курсове за масова квалификация и преквалификация на възрастните роми, дори с цената на икономическа и психологическа принуда. *Ромското население притежава огромен интелектуален потенциал*, ако бъде образовано и придобие подходяща квалификация. Така могат да се приобщят тези стотици хиляди хора, чийто капацитет сега не се използва и чието деструктивно поведение създава и ще създава все повече проблеми през следващите години и десетилетия. Едва ли е целесъобразно привличане на ниско- и средноквалифицирана работна ръка от неевропейски страни.

Всичко това налага дори в най-тежките кризисни години българската държава да *отделя достатъчно средства за здравеопазване, образование, наука и иновации*. Вече 20 години тя не прави това и сме на едно от последните места между страните-членки на ЕС. Не го прави и сегашното правителство, като в името на балансирания текущ бюджет съкращава поголовно средствата за тези сектори. Макар че са пропиляни много години, ако искаме България да има солиден човешки и интелектуален капитал, през следкризисните години и десетилетия тази грешка трябва да бъде поправена бързо. Необходимо е *корекцията да започне още сега*, за да се компенсира част от загубеното време. Никакви текущи бюджетни съображения в рамките на умерен бюджетен дефицит до 3% от БВП не могат да оправдаят занемаряването на здравеопазването, образованието, науката и иновационната система. Развитието на тези системи е много по-ценно национално благо от балансирания за тяхна сметка текущ бюджет. България ще плати много висока цена през следващите години и десетилетия, ако продължава подобна погрешна политика.

Смекчаване на последствията от демографската криза

Този проблем е тясно свързан със създаването на съвременен човешки и интелектуален капитал. Защото демографските процеси формират или разрушават, увеличават или намаляват количеството и до известна степен – качеството на работната сила, а здравеопазването, образованието, науката подобряват или влошават още повече нейното качество.

Населението на България намалява и застарява. Разликата между раждаемост и смъртност продължава да е голяма. Детската смъртност е висока, средната продължителност на живота е ниска. Правителствата на България през последните 20 години не провеждаха подходяща политика за поне частично

смекчаване на демографската криза. Подчертавам – *смекчаване, а не прекратяване*, защото това не е възможно в обозримото бъдеще.

Не се полагат грижи за младите семейства. Детските месечни добавки са символични. Не достигат предучилищни детски заведения, особено в големите градове. Лошо е здравното обслужване на възрастните хора. Пенсиите на преобладаващата част от тях са под социалния, а за някои от тях и под жизнения минимум. В селските, полупланинските и планинските райони почти липсва здравно обслужване. Незадоволителни са трудовите условия в много предприятия. Въздухът в големите градове е силно замърсен. Озеленяването на градовете е все по-малко. В резултат от това България е между страните в ЕС с най-ниска раждаемост, най-висока смъртност на децата и възрастните, най-малка продължителност на живота.

Годишите на кризата не трябва да се използват като оправдание за още по-голямо занемаряване на мерките за смекчаване на демографската криза. Това за съжаление се прави и сега. Крайно време е за цялостна преоценка, водеща от общи декларации за важността на проблема към реални конкретни действия по изброените направления на бездействие.⁵

Държавата трябва да провежда все по-активна икономическа и социална политика за *ограничаване на емиграцията* на специалисти и за постепенно завръщане на част от тях, особено на най-квалифицираните. Поучителни в това отношение са най-новите мерки на правителството на Израел за завръщане на големи специалисти – етнически евреи, емигрирали в САЩ и други развити страни. Административните и силовите мерки обаче са недопустими в миграционната политика.

Съвременни производствени, потребителски и експортни структури

Следкризисната българска икономика трябва да притежава съвременни секторни, отраслови и продуктови структури, осигуряващи висока ефективност. Ще намалява делът на селското стопанство, на добивната промишленост, на традиционните отрасли на преработващата промишленост и на услугите. Ще възникват нови отрасли и подотрасли в традиционните сектори. Най-интензивно ще бъде реструктурирането на продуктово равнище. Ще се появяват и развиват нови продукти с високо съдържание на квалифициран труд, с ниска енерго-, материално- и капиталоемкост.

Ще се съкращава икономическият жизнен цикъл на продуктите и ще се ускори тяхното обновяване. Те ще трябва да отговарят на все по-строги здравословни и екологични стандарти; да се приспособяват все повече към потребностите на възрастовите групи и личните предпочитания на отделни

⁵ За повече подробности вж. *Ангелов, Ив. и колектив.* Икономиката на България и Европейският съюз. Догонващо икономическо развитие – стратегия и реалности. Икономически институт на БАН и Фондация "Фридрих Еберт", С.: Изд. на БАН, декември 2006, с. 353-372.

групи от населението по съответни признаци. В жилищните и служебните сгради ще се враждат все повече уреди и апарати, повишаващи уюта за живот и работа. Ще се повишава персонификацията на продуктите и услугите. Нужна е модерна индустриална политика с фокус върху иновациите, новите технологии и стимулиране на предприемачеството.

Подобряването на производствените структури ще доведе до подобряване и на експортните ни структури. В структурата на износа по начин на използване ще трябва да расте дялът на високо- и среднотехнологичните стоки с голяма добавена стойност за сметка на нискотехнологичните (суровини и първично преработени материали) с малка добавена стойност. Дялът на високотехнологичните продукти от 3.34% в общия ни износ сега (при 16.64% в ЕС) би трябвало да достигне 6-8% към 2018-2020 г. и 10-12% към 2025-2030 г. Без подобна структурна модернизация България няма шансове за намаляване на дефицитите в търговската и текущата сметка на платежния баланс, за ускорено икономическо развитие и пълноценна интеграция в общия европейски пазар. За такава модернизация у нас се говори и пише отдавна, но малко се прави. А тя изисква много време (15-20-30 и повече години) и огромни средства, с каквито не разполагаме поради ограничено вътрешно натрупване и очаквания намален приток на ПЧИ през следкризисните години.

Това не може да стане само с национални управленски решения, а със съвместните усилия на правителствата, на компаниите от частния и държавния сектор у нас и от страните-членки на ЕС и извън него. *Още сега трябва да се подготвят* бъдещите международни съюзи за производствена специализация и коопериране между компаниите; договаряне на български фирми с европейски и други чуждестранни компании за наше участие като подизпълнители с доставка на компоненти за произвеждани от тях сложни продукти (автомобили, самолети, локомотиви, компютри, металообработващи машини, домакинска техника и т.н.); за активизиране на вътрешноотрасловото, междуфирменото и вътрешнофирменото производствено коопериране; за пренасяне на техни производствени мощности у нас. Ако продължава сегашното бездействие и/или пасивно изчакване на държавата и на българските фирми да бъдем потърсени от чуждестранни високотехнологични корпорации, при повишената активност в другите страни сме обречени на още по-голямо закъснение във формирането на следкризисните структури на икономиката с тежки последствия за нейната конкурентоспособност и бъдещо развитие.

Рационално съотношение между финансов и реален сектор

Следкризисната българска икономика се нуждае и от рационално съотношение между тези два сектора. Една от поуките от кризата в световен план е, че през последните десетилетия беше допуснато свръхразвитие на финансовия сектор до степен на екстремално самозадоволяване с нарастващи елементи на паразитизъм, прикриван с претенции за финансово новаторство и недостатъчно развитие на реалния сектор. Дялът на финансовия сектор в БВП в

развитите страни нарасна 2.0-2.5 пъти в течение на 15-20 години, а този на материалното производство изостава. Подобна е картината и у нас. По съпоставими цени от 2001 г. финансите, кредитът, застраховките, операциите с недвижимо и движимо имущество и бизнес-услугите през 2002 г. заемат 19.8% в структурата на БДС, а през 2008 г. 26.8%. Ако имахме данни за по-дълъг период и само за класическия финансов сектор, вероятно би се установил още по-драстичен растеж. За същия период делът на цялата промишленост остава неизменен – съответно от 24.7 на 24.6%.

На 6 февруари 2010 г. по повод дискусиите на министрите на финансите в Канада главният директор на Royal Bank Гордън Никсън заявява: “Аз бих насърчил страните от G-7 да се обърнат към корена на проблема (за банките – б.а., И.А.) и да изработят регулаторен модел, който да намери точния баланс между риска и ползата и да помогне банковата индустрия не да расте, а да служи като катализатор на икономическия растеж.” Това е полезно напомняне за основната функция на финансовия сектор – да подпомага икономическото и социалното развитие, а не да се самообслужва и самозадоволява. Следкризисният финансов сектор ще бъде по-добре регулиран и интересите на гражданите по-добре защитени, отколкото преди кризата.

Според оценките на Световния икономически форум по качествено развитие на финансовия си пазар България е на 110-о място; по стабилност на банките – на 102-о; по регулация на пазарите за ценни книжа – на 108-о; по рестрикции върху капиталовите потоци – на 94-о; по наличие на рисков капитал – на 71-о. Главното внимание през следкризисните години трябва да бъде насочено към развитие на финансовия сектор в дълбочина.

Като част от интегрираната европейска икономика България трябва да извлече поуки и в това отношение. Вероятно ще се наложи *корекция в схващането за изпреварващо развитие на услугите и най-вече на финансовите услуги* в полза на материалното производство и преди всичко на модерните отрасли на преработващата промишленост и съвременните отрасли на материалните и други услуги. Българската финансова система, особено банковият сектор, е сравнително добре развит в ширина, но не и в дълбочина. Това още повече важи за небанковите финансови институции. Трябва да се увеличава разнообразието и качеството на финансовите услуги, предлагани от банковите и небанковите финансови институции, и да се приближават към тези в развитите европейски страни. В такъв контекст трябва да се увеличават съвременните форми на спестяване за физически и юридически лица за сметка на традиционните банкови депозити. Тук изоставането ни е изключително голямо.

Развитие на екологично чисто земеделие

България се нуждае спешно от оперативна средно- и дългосрочна *стратегия за модернизация на земеделието* във всичките му подотрасли и

направления: за вътрешния пазар и за износ, а също и за рязко повишение на конкурентоспособността и производителността на труда в нашето земеделие, която е многократно по-ниска от тази в развитите страни.

Едно от най-перспективните направления в развитието на земеделието е специализацията в производството на *екологично чисти хранителни и други продукти*, основана на традиции, благоприятни климатични условия, относително чисти почви и нарастващо търсене през следкризисните години и десетилетия. Опасността от бъдеща екологична катастрофа и непосредственият постепенно натрупващ се риск за здравето поради продължително потребление на екологично вредни продукти все повече ще тревожи хората. Ще се повишава екологичната култура и екологичната чувствителност на населението.

Това обстоятелство, съчетано с постепенното повишение на доходите, обещава бързо нарастване на търсенето на екологично чисти продукти и у нас, и в чужбина. Производството и износът на такива продукти е *подходяща икономическа ниша*, която България трябва да заеме навреме и бързо да развие. Желателно е да се възложи на наши специалисти в тази област да подготвят проект за дългосрочна държавна политика за развитие на производството и износа на екологично чисти продукти. Ако не го направим ние, други страни ще ни изпреварят.

Необходима е предпазливост с генно модифицираните организми, особено в хранителните продукти. Българските власти трябва да се придържат към политиката на ЕС в тази област, като се консултират непрекъснато с наши и чуждестранни специалисти. По-малко зло е да сгрешим с прекалена предпазливост, отколкото с прекален либерализъм за отглеждането на генно модифицирани организми.

Тотална модернизация на технологиите

Следкризисната икономика ще се основава на най-модерни технологии: информационно-комуникационни, био- и нанотехнологии, екологично чисти и енергоспестяващи технологии, технологии за нови материали, за нови източници на енергия и т.н. Бързо ще се разширява електронизацията на икономиката и обществения живот. Нашата икономика е много изостанала в това отношение. Както вече посочих, високотехнологичните продукти имат нищожен дял в общия ни износ. Скромнен е делът на среднотехнологичния ни износ и много висок – далече над 50%, този на нискотехнологичния. Твърде голяма е материално- и енергоемкостта на българската продукция, а съдържанието на квалифициран труд е ниско. Миниатюризацията на продуктите изостава.

Технологичната модернизация изисква мощна иновационна система. Иновационният ни потенциал обаче е малък. Това ограничава възможностите за създаване на собствени технологични новости и за усвояване на вносните. По иновационен потенциал на страната сме на 91-о място; по

качество на научните институции – на 75-о; по наличие на местни учени и инженери – на 88-о; по наличие на нови технологии – на 107-о; по сътрудничество между наука и производство – на 102-о; по технологични трансфери чрез преки чуждестранни инвестиции – на 104-о; по използване на Интернет – на 56-о; по използване на персонални компютри – на 67-о.

Необходимо е правителството съвместно с бизнеса и с научните институции – БАН, Селскостопанската академия, университетите и др., да пристъпи към *подготовка на цялостна програма за нови технологични разработки у нас и особено за вноса им от чужбина*; за създаване на необходимата материална, човешка, финансова и институционална инфраструктура за тяхното разпространяване, усвояване и използване; подготовка на необходимите кадри със средно и висше образование у нас и в чужбина; изпращане на български учени, инженери, лекари, агрономи, икономисти, управленци и др. на специализация в напредналите страни; привличане на висококвалифицирани специалисти от българската емиграция в чужбина; изграждане на специални центрове за високи технологии у нас и за по-добро използване на технологичните възможности на БАН; избор на национални приоритети по всяко от тези направления, чиято реализация да се насърчава от държавата.

Българската наука трябва да се развива бързо и да е добре финансирана от държавата и от частния сектор. При отделяни сега средства за научни изследвания около 0.3-0.4% от БВП (при 1.90% в ЕС-27) към 2020 г. те трябва да достигнат 2.0% при очаквани средно за Общността около 3.0%. В БАН могат да се изберат няколко приоритетни направления за фундаментални изследвания, както и да се засилят връзките между Академията и университетите.

България е между най-изостаналите страни в ЕС в областта на новите технологии. Делът на собствените технологии, прилагани в икономиката, сега е нищожен, като разчитаме почти изцяло на вносни технологии. Ако бъде създаден бързо необходимият иновационен потенциал, делът на собствените технологии може да достигне 10-15% след 15-20 години. Вносните технологии ще бъдат винаги основният източник за България, но те няма да се разпространяват, усвояват и използват бързо и ефективно, докато не бъде създадена мощна иновационна система. Този процес обаче ще протича в продължение на десетилетия.

Корените на тази изостаналост са в далечното минало, но отговорност за това носят и всички правителства през последните 20 години, а също и българският бизнес, който е пасивен в научноизследователската и иновационната дейност (по разходи на компаниите за изследвания и разработки сме на 94-о място). Бизнесът се стреми главно към по-голяма краткосрочна печалба и не се интересува от средно- или дългосрочни научно-технически хоризонти. Може би последната проява на късогледство от страна на Министерството на финансите беше изключването на Нанотехнологичния

център (за 50 млн. лв.) от инвестиционната програма за 2010 г. в името на идеята за балансиран бюджет. А специалистите смятат нанотехнологиите за най-перспективното направление в науката и технологиите през това столетие. Всяко бавене в тази област осъжда България на продължителна технологична и икономическа изостаналост.

Подобряване качеството на преките чуждестранни инвестиции

Тези инвестиции могат да играят полезна роля в технологичното обновяване на следкризисната ни икономика, ако се придържат към нашите приоритети и редица други условия за взаимна заинтересуваност.⁶ Въпреки досегашния им впечатляващ размер като количество през последните години, тяхното качество е незадоволително и приносят им за нашето развитие е съмнителен. Интересите на чуждестранните инвеститори при насочване на ресурсите по сектори и сфери на дейност се разминават с нашите национални приоритети. Отрасловата им насоченост съдържа паразитни съображения.

През следкризисните години се очаква намален приток на ПЧИ, особено в периода непосредствено след кризата. Главни причини за това ще бъдат повишената предпазливост и опасенията на световната финансова общност, породени от грешките им през предкризисните и кризисните години. За същото ще съдейства и тежкото положение на финансовия сектор в най-развитите икономики и понесените от него загуби по време на кризата, чието стабилизиране ще изисква години.⁷ Негативно въздействие ще оказат и съществуващото мнение за България като страна с висока и безнаказана престъпност и корупция, лошата инфраструктура, големият брутен външен дълг, значителният дефицит в текущата сметка и редица други фактори, които засенчват изцяло привлекателното въздействие на ниските данъци.⁸

Много важна е и отрасловата структура на ПЧИ в приемащите страни. През последните години (2007-2009) 72-76% от общата маса на постъпилите у нас ПЧИ са били в периферни отрасли, които не са двигатели на модернизацията: операции с недвижими имоти, наемодателска дейност и бизнес-услуги; търговия, ремонт и техническо обслужване на автомобили, мотоциклети и други вещи; финансово посредничество; хотели и ресторанти. Достатъчно е да се напомни, че през последните четири години само в

⁶ Вж. по-подробно Истината за чуждите инвестиции в България, www.iki.bas.bg/CVita/angelov/index.htm, публикация № 131.

⁷ МВФ препоръчва засилен контрол на новите пазарни икономики върху капиталовите потоци с редица ограничителни мерки, поради опасността от формиране на нови кризисни балони (вж. IMF, Capital Inflows: The Role of Controls, 19 February 2010)

⁸ За повече подробности вж. Само с балансиран бюджет не се привличат чуждестранни инвестиции, www.iki.bas.bg/CVita/angelov/index.htm, публикация № 128.

търговията, ремонта и техническото обслужване на автомобили, мотоциклети и други вещи са инвестирани средногодишно 13.8% от всички ПЧИ, а в цялата преработваща промишленост – 12.4%. В приоритетни за България направления като здравеопазване, образование, наука, иновации през последните десетина години са инвестирани по-малко от 0.01%.

Досегашната структура на ПЧИ е неблагоприятна за България и ако се съхрани след кризата, ще се запазят сегашните примитивни структурни и технологични характеристики на нашата икономика. Твърде ниска е и реинвестираната у нас част от печалбата на чуждестранните инвеститори.

Българското правителство трябва да прилага *селективен режим за привличане на ПЧИ* в съответствие с посочените препоръки от МВФ. Желателно е да се увеличат стимулите за такива инвестиции в приоритетни за страната производства и да не се стимулират инвестиции в периферни области на дейност, които не допринасят за икономическото ни развитие. Българските власти трябва да играят активна, а не пасивно изчаквателна роля за търсене на партньорство чрез привличане на големи европейски и други високотехнологични компании; за договаряне на сътрудничество с участието на наши фирми като подизпълнители - доставчици на компоненти за производството на сложни крайни продукти от големи чуждестранни компании; за преместване на техни производствени мощности у нас и т.н.

Нови източници на енергия и намаляване на енергоемкостта на производството

Главни източници на енергия през следващите 20-30 и повече години ще бъдат АЕЦ, ВЕЦ, възобновяеми и нови източници. Ще намалява делът на енергията, произвеждана от ТЕЦ на въглища, мазут и природен газ, съчетано с по-ефикасни очистителни инсталации. През близките 5-10 години повечето наши ТЕЦ на въглища може би ще преустановят работа поради физическата си износеност и/или заради произвежданата скъпа енергия, в чиято цена ще се включват все по-големи наказателни такси за отделяните от тях емисии на въглероден двуокис, серни окиси и други замърсители, а някои могат да бъдат принудени да прекратят работа от органите по опазване на околната среда.

Това ще наложи *нов поглед върху развитието на ядрената енергетика* и в нашия случай - на изграждането на АЕЦ "Белене". На теория новите и възпроизводимите източници на енергия са за предпочитане пред атомната енергия, но в практически план едва ли може да се очаква мащабен и ценово конкурентен технологичен пробив през близките 15-20 години. През този времеви хоризонт електроенергията от атомни централи ще бъде главната алтернатива на централите на въглища, мазут и природен газ.

Осъвременената енергийна стратегия на България трябва да наложи и *нов подход по отношение на източниците на необходимата ни допълнителна енергия*. Все по-малка част (на първо време 60-50-40%, а впоследствие едва 20-15%) от тази енергия трябва да се получава чрез изграждане на нови мощности

и останалата все по-голяма – от по-рационални производствени структури и масово прилагане на енергоспестяващи технологии. След 25-30 години производството ще може навярно да расте без или с минимално увеличение на потребяваното количество енергия. Това ще се диктува както от ограничените невъзпроизводими енергийни ресурси, така и от изискванията за опазване на околната среда.

Следкризисната икономика на България трябва да е с много по-ниска енергоемкост на производството. Енергоемкостта на нашата икономика сега е 3-4 пъти по-висока в сравнение с напредналите страни. Ние сме по-изостанали и от редица средноразвити държави с БВП на човек от населението като нашия. Това се дължи на много причини, сред които главните са остарелите структурни и технологични характеристики на икономиката, големите загуби на енергия в домакинския сектор, значително потребление на енергия за собствени нужди на централите и огромните загуби (и кражби) в топло- и електроразпределителната мрежа.

Очаквам *цената на петрола* от юли 2008 г. (147 USD за барел) да бъде превишена през 2012-2013 г. поради цял комплекс причини от глобален характер. В резултат на настъпващото стопанско оживление в света и особено в САЩ, Китай, ЕС, Япония, Русия, Индия, Бразилия и др. ще се увеличи търсенето, а това ще ускори поскъпването на петрола, на природния газ и на другите енергоносители. То ще продължава през следващите години и десетилетия по много причини, между които все по-трудните условия за разкриване и добив на петрол и природен газ от нови находища, изискващи все по-големи инвестиции, и ще се превърне в главна пречка за развитието на страни с енергоемка икономика като нашата.

С такава енергоемкост българската икономика няма бъдеще в съвременния свят. Това налага изготвянето на стратегия и ефикасна оперативна политика за нейното намаляване през следващите 10-15-20 следкризисни години, а и в по-далечна перспектива. Главното средство за постигане на тази цел е структурната и технологичната модернизация на икономиката. Трябва също да се пристъпи към масова топлинна изолация на сградите, подпомагана още по-активно от държавата.

Магистралният път към по-ниска енергоемкост в стопанския сектор, както вече споменах, минава през по-рационална отраслова структура и най-модерни енергоспестяващи технологии. Трябва да се въздържа от развитие на високоенергоемки промишлени отрасли като черна и цветна металургия, тежка химическа промишленост, тежко машиностроене и др. и да свиваме дейността на съществуващите.⁹ Да се форсира развитието на високотехнологични и висококачествени продукти с ниска

⁹ Решенията трябва да се вземат на основата на коефициентите на пълната (а не на пряката) енергоемкост на съответните продукти.

капитало-, енерго- и материалоемкост и с голямо съдържание на сложен труд. Техният дял в експортните листи на България трябва бързо да расте.

Държавата не може да разпорежда на бизнеса какво да развива или да не развива, но може да използва икономически стимули и антистимули, а също и да му предоставя компетентна информация за световните технологични тенденции. Най-ефикасният инструмент за въздействие е цената на енергията. *По-високата цена принуждава към пестене на енергия, а ниската цена насърчава разхищението.* Разбира се, цената не бива да се повишава произволно, защото това ще има и негативни ефекти. За същата цел може да се използва данъчната политика, както и наказателните тарифи за увреждане на околната среда по принципа “Плаща замърсителят”.

Освен това е наложително *освобождаване на цената на енергията от двойни функции* - като мярка на производствените разходи и за социална защита на бедните, които да получават отделно социална помощ по установени критерии.¹⁰ Зареждането на цената на енергията с такива функции води до значителното ѝ деформиране и подаване на погрешни икономически сигнали към потребителите.

Необходимо е да бъде преразгледана концепцията “България – енергиен център на Балканите” и политиката за производство на електроенергия за износ. Преминаването на няколко транзитни петролопровода или газопровода през страната не ни прави енергиен център на Балканите. Още повече, че всички балкански страни претендират да са такъв център. Износът на енергия да продължи само ако се докаже, че инвестициите за производството ѝ са по-ефективни от използването на същите инвестиции за производство и износ на други продукти и услуги. Това тепърва предстои да бъде доказано.

Повишаване на конкурентоспособността на икономиката

Това е ключов стратегически проблем за успешното развитие на България. Сега сме на 76-о място в световната класация по обща конкурентоспособност, изпреварени от 20-25 средно- и слаборазвити държави, и на последното 27-о място в ЕС. Пред нас са и страните-кандидати. Изследванията показват, че тази конкурентоспособност се предопределя от 85 групи фактори. Това е може би най-синтетичният и най-точен показател за здравословното състояние на всяка икономика.

България е сред най-изостаналите страни в света по качеството на управление и по важни показатели за *качеството на функциониране на фирмите*. Загубите от лошо управление и фалити на предприятия са огромни. По прилагане на нови технологии във фирмите сме на 107-о място,

¹⁰ За повече подробности вж. Цената на енергията не е инструмент за подпомагане на бедните, www.iki.bas.bg/CVita/angelov/index.htm, публикация № 105 от октомври 2008.

по скоростта на тяхното усвояване – на 107-о; по взаимоотношения между работодатели и наеман персонал – на 112-о; по сътрудничество между науката и фирмите в развойно-внедрителска дейност - на 102-о; по уповаване на професионално управление - на 121-о; по качество на доставките от местни доставчици – на 73-о; по развитие на клъстърри (научно-производствени комплекси) – на 108-о; по съвършенство на производствените процеси – на 92-о; по маркетинг – на 95-о; по желание да се делегират правомощия – на 114-о и т.н.

Главна отговорност за подобряване на управлението и повишаване конкурентоспособността на фирмите носи бизнесът. Той обаче едва ли ще се справи сам с голямата си изостаналост. Налага се *спешна помощ от държавата* чрез подобряване обучението на управленски кадри на микро-ниво в средните училища и университетите; създаване на система за постоянно повишаване и освежаване на квалификацията на фирмените ръководства, вкл. и чрез кратко- и средносрочни курсове; активизиране на сътрудничеството между БАН и университетите, от една страна, и стопанските организации, от друга, в тази област, а също и за нови технологични, управленски, пазарни и други разработки и тяхното бързо внедряване, както и ползване на помощ от другите страни-членки на ЕС.

Без подобряване на качеството на функциониране на фирмите през близките години България рискува да остане и в бъдеще последна или сред последните в Европа по производителност и конкурентоспособност. *Защото не е възможна висока конкурентоспособност на макроравнище при ниска фирмена конкурентоспособност.* Годишите на кризата трябва да се използват за повишаване квалификацията на фирмените управленски кадри, а и на целия персонал.

Активна регионална политика

Държавата трябва да провежда активна регионална политика, като преразпределя ресурси от централния бюджет и от богати и силно развити региони към слаборазвитите. Да се провежда политика на синхронизирана децентрализация на отговорностите и на финансовите средства за тяхното осъществяване от центъра към регионите и общините.

Регионалната икономическа и социална поляризация ще се засилва. Ще се развиват всички региони, но по-напредналите (Софийски, Варненски, Пловдивски, Бургаски и т.н) ще се развиват по-бързо от по-изостаналите (Северозападен,¹¹ Северен Централен, Южен Централен и др.). Държавата не може да попречи на тази диверсификация, но може и трябва да контролира и смекчава поляризацията. Инструментите за такава политика са добре известни.

¹¹ Най-нови данни на Европейската комисия показват, че Северозападният, както и останалите български региони са сред най-изостаналите в ЕС.

Да се преустанови и обърне процесът на обезлюдяване на регионите. Това може да се постигне чрез подобряване на инфраструктурата, а също и на здравните, образователните, санитарно-хигиенните, ремонтните и други услуги в селските, планинските и полупланинските райони. По този начин ще се създадат своеобразни здравни, образователни и други “котви” за задържане на населението в тези населени места. Държавата би могла да стимулира с икономически средства насочването на вътрешни и чуждестранни инвестиции към по-слаборазвитите региони. Да се развива сътрудничеството между граничните региони на България със съответните региони на съседните страни, като за целта се използват финансови ресурси от ЕС.

Създаване на модерна комплексна инфраструктура

Следкризисната икономика ще се нуждае от такава инфраструктура: транспортна, техническа, информационно-комуникационна, петроло-, газо- и продуктопроводи, енергоразпределителна, водосборна, водоразпределителна, водозащитна, водоотводнителна, антиерозионна, екологична, социална и т.н. България има нужда от “интелигентна” транспортна инфраструктура, “интелигентни” енергийни мрежи, все по-голямо покритие с широколентов Интернет.

Нашата инфраструктура сега е в окаяно състояние. По общо качество на инфраструктурата сме на 115-о място; по качество на пътищата на 124-о; на железопътната инфраструктура – на 54-о; на пристанищната инфраструктура – на 86-о; на инфраструктурата за въздушен транспорт – на 96-о; на електроснабдяването – на 95-о.

Корените на тази изостаналост също са далеч в десетилетията. Отговорни за това са и всички български правителства през последните 20 години. Наред с пораженията сегашната криза предлага възможности за ускорено развитие на инфраструктурата като средство за създаване на допълнителна заетост и доходи през кризисните и следкризисните години на възстановяване, когато активността на частния сектор е все още слаба. В много страни по света държавата запълва частично с изграждане на инфраструктурни обекти (а в Китай например – почти изцяло) празнината, оставена от намалената стопанска активност в частния сектор, породена от кризата. Нашето правителство не използва тези възможности. Европейските фондове предлагат достатъчно средства за ускорено строителство на магистрали, пречиствателни станции и други инфраструктурни обекти през следващите години, ако се научим да ги усвояваме правилно. При сегашния административен и технически потенциал едва ли може да се разчита на рязък прелом през близките години.

Българските правителства носят отговорност за развитието на инфраструктурата не само пред своя народ, но и регионална, общоевропейска и междуконтинентална отговорност поради кръстопътното ни географско разположение. Подценяването на развитието на инфраструктурата през

последните 20 години, ако бъде продължено и през следващите години, ще има тежки последствия за бъдещото ни развитие, от което ще се възползват съседните държави.

Задълбочаване на интеграцията в общия европейски пазар

Следкризисната българска икономика ще бъде още повече интегрирана в общия европейски пазар. Страната ще продължи да хармонизира своето стопанско законодателство с това на ЕС. Сегашната унификация в паричната и валутната политика (в рамките на Еврозоната) и общата аграрна политика през следващите 5-10 години ще се пренася все повече в бюджетната и външнотърговската политика, политиката на доходите и заетостта, в различните направления на социалната политика, в здравната, образователната и научната политика, в екологичната и енергийната политика, в санитарно-хигиенната политика и т.н. Ще се засили върховенството на общностното законодателство над националното. Хармонизацията на законите и подзаконовите актове, която е, общо взето, задоволителна на хартия, трябва да се пренесе и в *прилагането на законодателството* у нас, което сега е незадоволително.

Българските власти трябва да положат много повече усилия за подобряване *усвояването на европейските фондове*. Така беше с предприсъединителните фондове през последните години. Същото се очертава и със структурните и други фондове през следващите години. Тревожно е и крайно ниското усвояване на средствата по седемте оперативни програми през 2009 г. (1.3%) и очертаващото се също слабо усвояване през 2010 г. (около 5%). Ако не се вземат радикални мерки, България ще загуби няколко милиарда EUR през текущия бюджетен цикъл до 2013 г., а и през следващия до 2020 г. Лошото усвояване през текущия бюджетен цикъл ще даде основание Европейската комисия да предвиди по-малко средства в бъдеще. Едва ли е нужно да се напомня отново за изключителното значение на тези средства за бедна страна като нашата!

Българските представители във всички органи на Европейския съюз (Европейския парламент, Европейския съвет, Европейската комисия, Европейската сметна палата, Европейския омбудсман и т.н.) трябва *да защитават по-добре интересите на България* и на нейните граждани. Държавните институции у нас би трябвало да се договарят с тези на други малки и средни страни-членки, особено от Централна и Източна Европа, за защита на общите ни интереси при предстоящото приемане на Стратегията за развитие на Общността до 2020 г.; при гласуванията по важни документи в институциите на ЕС, свързани с новите правила на Лисабонския договор; за ускорено изравняване на европейските субсидии за земеделието между новите и старите членове и във всички други области. Народното събрание да се възползва в максимална степен от по-големите си права по Лисабонския договор за защита на икономическите и други интереси на България.

Създаване на общоевропейски стопански компании

При растящата световна конкуренция *държавните граници стават все по-тесни за нормално функциониране на високоефективни национални компании* във всички сфери – промишленост, строителство, транспорт, телекомуникации, земеделие, финансово посредничество, международен туризъм и други отрасли на услугите. Националните стопански компании в различни сектори на промишлеността, авиокомпани, фирми за автотранспорт, строителни компании, търговски вериги, банки, застрахователни дружества, фондови и стокови борси, пенсионни, взаимни и инвестиционни фондове и т.н. са все по-малко перспективни. Те трябва да се сливат в мощни общеевропейски (или на група европейски страни) стопански корпорации при запазване на конкуренцията между тях. Ако не направят това, трудно ще устоят на все по-ефективните мощни американски, китайски, японски, руски, индийски и други компании в глобалната конкуренция през следващите години и десетилетия.

Големите корпорации, разбира се, няма да изтласкат напълно малките и средните предприятия. Този тип предприятия обаче ще се развиват все повече като *високотехнологични тясно специализирани производствени единици и ще "обрастват" големите корпорации като техни трайни подизпълнители* при производството на компоненти за сложни, средно сложни и дори за някои прости продукти. Все повече ще се стеснява зоната до пълното изтласкване на универсалните нискотехнологични малки предприятия от гаражен тип.

Посоченото не изключва наличието и развитието на малки търговски квартални магазини, аптеки, хлебарски магазини, Интернет-клубове, ателиета за ремонти и други обекти за битови услуги. Освен високото качество на предлаганите продукти и услуги важен инструмент за тяхното оцеляване ще бъдат полезните упътвания и учтивостта към клиентите.

България трябва да намери свои скромни ниши в европейските компании, като наши фирми се включват още отсега в международни производствени съюзи, участвайки в сливания и поглъщания и т.н.

Нарастваща роля на външната търговия

Външната търговия ще играе решаваща роля за икономическото развитие на следкризисна България. Нашият външнотърговски стокообмен превишава 110% от БВП, което е нормално за малка страна. Преобладаващата част от него и особено от износа ни е със страните от ЕС - 60-65%, а заедно с другите страни от ОИСР – около 80%. Качествената структура на износ ни обаче е посредствена. Сега е времето да се обмисли каква ще е неговата бъдеща географска ориентация. *Главно направление на българския износ* ще са страните от ЕС. Това обаче не е достатъчно. Развитите европейски държави наред с вътрешнообщностния износ поддържат активни търговски връзки и със страни извън Общността. Така трябва да постъпва и България.

Центърът на най-активно икономическо развитие през следващите години и десетилетия се премества в Азия и особено в няколко най-големи държави в региона. Нашата външна търговия трябва да се насочи към този регион. В най-общ план това са страните от голямата четворка БРИК (Бразилия, Русия, Индия, Китай¹²), а също и още няколко държави в източна посока: Турция, Иран, арабските страни, Япония, Южна Корея, Виетнам.

Друг важен аспект на външната търговия е нейната структура по елементи на стандартната класификация. Най-важната задача тук е рязкото повишение на дела на високо- и среднотехнологичните стоки в износа за сметка на нискотехнологичните. Засега ние изнасяме тонаж, а не добавена стойност. Много важно е повишението на дела на вноса на високотехнологични инвестиционни стоки от най-развитите страни за бърза технологична модернизация на българската икономика вместо вноса на потребителски и особено на стоки с екстравагантно предназначение.

Желателно е да се подготви *стратегия за развитие на външната търговия*, в т.ч. по географски направления, по начин на използване на стоките, за междуотраслов и вътрешноотраслов стокообмен, условия на търговията и т.н. Конкретните решения по износа и вноса, разбира се, ще вземат съответните стопански субекти, но държавата трябва да им помага чрез създаване на подходящи условия за износ в рамките на поетите международни ангажименти.

Гъвкава макроикономическа политика

Държавата трябва да провежда гъвкава макроикономическа политика, свободна от икономически и идеологически догми и съобразена със съответната политика на ЕС. В нормални години да се контролират и при нужда да се повишават лихвите по кредитите; да се повишават данъчните ставки и да се ограничават държавните разходи, като се поддържат умерени бюджетни излишъци, за да не се допуска прегряване на икономиката и свързаната с него висока инфлация. В кризисни години да се намаляват лихвите по кредитите и данъчните ставки и да се увеличават държавните разходи, дори с цената на умерени бюджетни дефицити, за да се смекчават драстични намаления на производството, заетостта и доходите.

В дългосрочен хоризонт (10-15 години) да се поддържа балансиран бюджет. Да се прилага умерено прогресивно (до към 25-30%) данъчно облагане на печалбите и на доходите на физическите лица с необлагаем минимум в съответствие с унифицираната политика на ЕС и класическите форми на семейно данъчно облагане. Това ще доведе до отмяна на пропорционалния корпоративен и подоходен данък. Да се търси по-рационално

¹² През 2008 г. износът-FOB на България за Русия е бил 2.71%, за Китай – 0.72%, за Индия – 0.35% и за Бразилия – 0.25% от общия ни износ.

съотношение между преки и косвени данъци, а също и разпределение на данъчните приходи между централния бюджет и бюджетите на общините. Данъчната система да се използва като средство за преразпределение на доходи, така че да се осигуряват ресурси за финансиране на социални и други програми и да не се допуска прекомерно доходно и имотно разслоение.

Да се поддържат относително уравнивесени *валутни баланси*, особено по текущата сметка, по публичната и брутната външна задлъжнялост. Да се намалява огромният *квазибюджетен дефицит* – междуфирмена задлъжнялост, задължения на фирмите към бюджета, банките, осигурителната система и собствения персонал, който сега превишава над три пъти годишния БВП.

Да се поддържа *солидарният и автономен принцип* на пенсионната и здравноосигурителната система и да се ограничи зависимостта им от бюджетно финансиране, както е сега. Това може да се постигне чрез висока събираемост на осигурителните плащания и поддържане на икономически и социално оправдани нива на осигурителните вноски на бизнеса. Сегашната политика на прекомерното им намаляване е неправилна, защото прехвърля голяма част от осигурителните отговорности на бизнеса върху данъкоплатците и подкопава солидарния принцип на социалното осигуряване с невярното твърдение, че така се запазвали работни места.

Много е вероятно през близките 5-10 години да се ускори *унифицирането на всички видове макро- и микроикономическа политика в рамките на ЕС*, за което вече стана дума. България ще трябва да се придържа към общите договорености.

Да се поддържа тясна връзка между *макроикономическа и микроикономическа политика*. Да се има предвид, че само с инструментите на макроикономическата политика не могат да се решават проблемите на микроравнище.

Засилване на социалната ориентация на икономическата политика

Следкризисната икономическа политика трябва да има по-силна социална ориентация. Това е елемент на устойчивото развитие на България. Една от главните поуки от глобалната криза е, че следкризисната икономическа политика и икономическото развитие трябва да са много повече подчинени на подобряване качеството на живота на хората, а не само на печалбите на корпорациите и финансовите институции. Грижата за човека трябва да бъде във фокуса на икономическата политика. Финансовата и социалната стабилност са еднакво важни за България. Не е възможна трайна финансова и макроикономическа стабилност и успешно развитие без социален мир в обществото.

Либералните икономисти непрекъснато подчертават важността на финансовата стабилност. Някои от нашите либерални икономисти дори *прокламират абсурдна политика*: “В добри години трупай резерви, а в кризисни години не ги използвай!” Несъмнено без финансова стабилност не е възможно успешно икономическо развитие. Никой сериозен икономист не е оспорвал този принцип. Но това е само част от истината. Защото, ако финансовата стабилност се налага за сметка на социалните аспекти на развитието и води до обедняване на мнозинството и доходна поляризация, както е сега, тя не може да бъде трайна. За да се постигне това, е също толкова необходима и социална стабилност.

Налаганата у нас през последните 20 години теза, че “спасяването на давящите се е дело на самите давящи се”, беше обобщен израз на цинична антисоциална политика, каквато не съществува в никоя цивилизована пазарна икономика. Успешно развитие на обществото е възможно само при *едновременно наличие на финансова и социална стабилност*, които трябва да се допълват взаимно. Тази потребност съществува отдавна, но подсилена с поуките от кризата, ще бъде още по-императивна през следкризисните години.

В политиката на държавата *трудът и капиталът трябва да бъдат равнопоставени*, като се преустановят реверансите пред капитала за сметка на трудовите хора и пенсионерите. Това не означава, че капиталът и предприемачеството трябва да бъдат потискани - то би било повторение на сегашната грешка с обратен знак. Всяко привилегироване на едната или на другата социална група е погрешно. Една от най-важните предпоставки за успешно развитие през следкризисните години е балансираната държавна политика към труда и капитала, защото те се нуждаят един от друг и не могат един без друг.

Характерна черта на следкризисната глобална икономика трябва да бъде смекчаването на социалната поляризация. Това е една от поуките в световната общност от сегашната криза.. Чрез подоходната, данъчната и други политики трябва да се преустанови изострянето на доходната, имотната, здравната, образователната и дигиталната поляризация, което не внася нищо добро за бъдещото ни развитие. Особено остра е поляризацията в спестяванията. Световната практика показва, че социалната поляризация е вредна за икономическото развитие. Годишите на кризата трябва да се използват за трезва преоценка на отношението на държавата към труда и капитала и за по-категорична социална ориентация на икономическата политика.

Същото важи и за политиката на компаниите. Те трябва да възприемат практиката на западноевропейските и японските компании по *“фирмената социална отговорност”*. Наложено у нас в началото на 90-те години на миналия век изоставяне на социалните функции на компаниите беше груба грешка. Тя трябва да бъде поправена през следкризисните години.

Активно взаимодействие между пазара и държавата

Следкризисната икономика в световен мащаб най-вероятно ще се основава на модерната кейнсианска теория и базираната на нея икономическа политика. Един от най-важните уроци на сегашната световна криза е, че неокласическата теория и основаната на нея стопанска политика претърпяха поражение. Догмата за саморегулиращите се способности на пазара и натискът за отстраняване на държавата от участие в управлението на икономиката бяха главните причини, които направиха възможна проявата на редица други вторични причини за развихряне на кризата. Възраждането на модерната кейнсианска теория и основаната на нея икономическа политика се потвърждава от опита на САЩ и на другите развити пазарни икономики.

Кризата също ни научи, че *страните, в които държавата играе важна роля в управлението на икономиката, съчетана с последователно прилагане на съвременните пазарни принципи и на инструментите на кейнсианската икономическа теория, се справиха най-успешно с тежките проблеми.* Най-ярък пример за това сред големите нови пазарни икономики са Бразилия, Индия и *най-вече Китай*. Докато почти всички големи развити пазарни икономики имат чувствителни спадове на БВП през 2009 г., в Бразилия се очаква минимален спад от 0.7%, в Индия - растеж с 5.4%, а в Китай - с 8.7%.

Политиката на мека парична и активна бюджетна политика сработи добре в развитите пазарни икономики, но максимумът, който беше постигнат, е смекчаване на спада на БВП, на заетостта и доходите, без да се избегне рецесията. Тя обаче сработи най-добре в новите пазарни икономики като тази на Китай, където според тяхната философия за макроикономическо управление пазарът и държавата взаимно се допълват. В есенната (2009 г.) прогноза на Европейската комисия през 2010 г. в Китай се очаква растеж на БВП от 9.6%. По съобщение на агенция "Ройтерс" от 14 февруари 2010 г. има прогнози, че китайската икономика може да нарасне с 11.4%. Това създава опасност от прегряване и се наложи през февруари 2010 г. да се повишават два пъти задължителните минимални резерви на търговските банки в националната банка на страната.

Важен урок от текущата глобална криза е, че там, където отрасловото насочване на инвестициите е осъществявано *изключително по пазарни методи, при пълна изолация на държавата, се стигна до гигантски провали.* Би било полезно да се помисли за технологичния балон в САЩ преди десетина години, последван от жилищния балон и занемаряването на инфраструктурата през последните години; за абсурдното презастрояване с частни инвестиции на големи туристически зони в Испания, Италия и Португалия, а също и у нас (Слънчев бряг, Златни пясъци, Банско и много

други) и липсата на вкус у тези инвеститори към важни за всяко съвременно общество сектори като инфраструктура, здравеопазване, образование, наука, иновации, опазване на околната среда; за приоритетите на ПЧИ при насочването им по отрасли и дейности в България през последните десетина години и тоталното им разминаване с националните ни интереси.¹³

Правителствата на развитите страни виждат дефектите на стихийно действащите пазарни механизми и търсят начини за тяхното смекчаване. Известни са мерките през 2008, 2009 и 2010 г. в САЩ, Европа, Япония и други региони за масирано финансово подпомагане, пряка намеса в управлението, в определянето на заплатите и премиите на ръководния персонал и дори национализиране на заплашени от фалит финансови институции.

На 11 и 12 февруари 2010 г. информационните агенции съобщиха за *нови мерки на американското правителство за намаляване на безработицата* и за внесен законопроект от демократите в Сената с такава цел. На 17 февруари 2010 г. Кристина Ромър - председател на Съвета на икономическите съветници на президента на САЩ, събщи, че благодарение на програмата за подпомагане на икономиката са били запазени и/или създадени около два милиона работни места. Същото целеше намесата на президента на Франция Саркози в "Рено" и други френски компании през 2008 и 2009 г. Подобни стъпки бяха предприети в Германия, Великобритания, Италия, Испания и други европейски страни. В Китай това става чрез прилагане на цялостна система, основана на пазарни критерии с активно държавно участие.

Един от безспорните изводи у нас е, че *частният сектор се провали в стопанските дейности със силна социална ориентация* – водоснабдяване, електроснабдяване, топлофикация, поддържане на чистотата, вътрешен градски транспорт, а също и в естествените монополи. Такива дейности в България повече не трябва да се приватизират, а приватизираните, които функционират най-лошо, да бъдат върнати на общините и държавата.

Друг важен извод за следкризисната ни икономика е, че *трябва да се постъпва много внимателно с дерегулацията*. Всички важни процеси в реалния и особено във финансовия сектор, които могат да предизвикат сривове в икономиката, трябва да бъдат внимателно регулирани, за да се предотвратят извращенията в безогледния стремеж към високи и бързи печалби, довели до сегашната криза. Между трите принципа за формирането на следкризисния свят управляващият директор на МВФ Д. С. Кхан поставя: "Укрепена финансова стабилност чрез по-добър надзор и регулации... Трябва да разширим регулативния периметър и да вземем мерки за ограничаване на прекомерно рискованите действия, в т.ч. и чрез увеличаване размера и

¹³ Вж. Ангелов, *Из.* Истината за чуждите инвестиции в България. - ПАРИ, 19 октомври 2009 и www.iki.bas.bg/CVita/angelov/index.htm, публикация № 131.

качеството на капиталовите и ликвидните буфери, особено в добри времена.”¹⁴

Българските политици и икономисти трябва да анализират внимателно поуците от кризата в другите страни и у нас и да направят съответни изводи за ролята на държавата за излизане от кризата и още повече за ролята ѝ в следкризисната икономика. *Тя трябва да бъде социално ориентирана и разумно регулирана пазарна икономика.*

Кризата показва, че *работи конструктивният принцип “пазар и държава”,* които взаимно се допълват, а се провали конфронтационният принцип “пазар или държава”. Кризата показва за сетен път вредата от злоупотребата със спекулативното и опростено представяне на възгледите на Адам Смит за пазара и държавата, в т.ч. и за “невидимата ръка”.¹⁵ Потвърди се, че тя е невидима, защото не съществува, и че Смит не е бил доктринер и адвокат на “laissez Faire”.

Ускорено догонващо икономическо развитие

*Ключът за решаване на вековния проблем на нашата изостаналост е ускореното догонващо икономическо развитие.*¹⁶ Важността на такъв тип развитие нараства още повече поради нанесените ни от икономическата криза поражения. В някои отрасли и подотрасли на промишлеността, строителството, транспорта, съобщенията, селското стопанство и услугите по равнище на производство през 2009 г. сме се върнали 5-10-15 години назад.

В нашата “*Стратегия за догонващо икономическо развитие на България до 2020 година*”, публикувана през 2003 г., направихме препоръки за държавна политика и очертахме икономически, социални и други ориентири за догонващото развитие към 2020 г. и (по БВП) до 2050 г. Анализите показват, че към края на 2009 г. България изостава силно от препоръчаните стратегически ориентири и засега има само минимално догонващо развитие по БВП на човек от населението, което не гарантира препоръчаното в Стратегията сближаване към 2020 г. По конкурентоспособност, производителност, доходи и други качествени показатели няма догонване. България

¹⁴ Изказване на пресконференция в Истанбул по време на редовната сесия на МВФ и на Световната банка в началото на октомври 2009 г.

¹⁵ За повече подробности вж.: *Amartya Sen*. Adam Smith's Market Never Stood Alone. Comment. - Financial Times, 11 March 2009; *Kennedy, G.* Adam Smith on State Expenditures and Interventions. - Economist's View, 22 January 2009; *Viner, J.* Adam Smith and Laissez-faire. – In: Adam Smith, 1776-1928: Lectures to Commemorate the Sesquicentennial of the Publication of Wealth of Nations.: M. Kelly, August, 1928, p. 53.

¹⁶ За повече подробности вж. *Ангелов, Ив. и колектив.* Икономиката на България и Европейският съюз. Стратегия за догонващо икономическо развитие до 2020 година. С., Икономически институт на БАН и Фондация “Фридрих Еберт”, ноември 2003, 354 с.; *Ангелов, Ив. и колектив.* Икономиката на България и Европейският съюз. Догонващо икономическо развитие – стратегия и реалности..., 460 с. Тези разработки могат да се намерят и на www.iki.bas.bg/CVita/angelov/index.htm, публикации № 43 и 71.

продължава да е най-изостаналата в ЕС в социално-икономическо отношение.

Темповете на догонващо икономическо развитие трябва да се ускорят през следкризисните години. Преодоляването на голямата социално-икономическа изостаналост няма алтернатива. България няма перспектива за достойно бъдеще, ако през следващите години и десетилетия остане последна или сред последните в ЕС. Да се излезе от това незавидно място ще бъде много трудно – *на границата между възможното и невъзможното*, защото сме там вече около 100 години. Разбира се, България се развива, но другите страни и народи правят същото, и то по-добре от нас. Поради това дистанцията между нас и страните от Централна и Източна Европа расте и достигна 10-15 години. Още по-голямо е изоставането ни от развитите западноевропейски страни – 40-50 години. Преодоляването на тази изостаналост е възможно само чрез ускорено догонващо развитие.

Концепцията за догонващо икономическо развитие беше развита за първи път в “Стратегия за догонващо икономическо развитие на България до 2020 година”. Нейно логично продължение е “Догонващо икономическо развитие – стратегия и реалности”. Всички основни постановки на Стратегията по приоритетите, целите, средствата и темповете на развитието остават валидни и сега с единствената разлика, че сегашната криза прави още по-трудно тяхното постигане.

Според сценарий Е на стратегията, ако в страните от ЕС-15 БВП на човек от населението нараства средногодишно с 2.5%, а в България с 5.5% от 2001 до 2020 г., с 4.5% за 2021-2030 г., с 3.5% за 2031-2040 г. и с 3.0% за 2041-2050 г., *към 2020 г. ще достигнем около 55% от тогавашното равнище на ЕС-15, а към 2050 г. около - 78-80%.*¹⁷

23.II.2010 г.

¹⁷ Вж. Икономиката на България и Европейският съюз – Стратегия за догонващо икономическо развитие до 2020 година... с. 81-85.